

Tapatybės klausimai folkloro tyrimuose

VILNIAUS KRAŠTO FOLKLORAS KAIP TAUTINĖS TAPATYBĖS DĖMUO

Saulė Matulevičienė

Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedros lektorė

Straipsnyje aptariamas XIX a. pab.–XX a. pr. kilęs Vilniaus krašto tautosakos rinkimo, tyrimo ir publikavimo sąjūdis, klausiamas, kokie folkloro tekstai tampa ši kraštą reprezentuojančiais, kas paliekama nuošalyje ir kodėl. Svarstoma, kiek ši veikla sietina su sąmoningomis pastangomis apibrėžti ir įtvirtinti istorinės ir kultūrinės šio krašto gyventojų tapatybės ribas. Taip pat aiškinamasi, kokį ideologinį pagrindą ši veikla turėjo, ar jis apskritai buvo suformuluotas.

Vilniaus krašto realijų aptarimas siejamas su bendresniais klausimais: kaip tautinės tapatybės problemika svarstoma folkloristikoje, koks vaidmuo tenka folklorui, kai sąmoningai siekiama aktualizuoti ar naujai sukurti konkrečios bendrijos tapatumo simbolius. Kokie folkloro tekstai ir kaip įgyja simbolinę prasmę, padeda sutelkti bendruomenę.

Tradicinė kultūra ir tapatybės konstravimas

Tapatybės raiškos problema pasaulio folkloristikoje intensyviai svarstyta prieš ketvirtį amžiaus, 8–9 dešimtmečiais, bet nuolat iškyla ir pastarųjų metų folkloristų ar kultūrologų darbuose, ypač jei jie skiriami konkrečioms krašto tradicijoms apžvelgti. Šiam straipsniui impulsų teikė įvairių autorių svarstymai apie tautinės tapatybės sampratą ir raišką bei istorines aplinkybes, kuriomis ši problemika aktualizuojama. Identitetui ar tautinei tapatybei apibrėžti ir vartosenai folkloristikoje visų pirma parankios suomių folkloristikos pamokos. 2000 metais išleista vieno krašto studija, skirta setu folkloro tradicijai¹, pradedama nuo

¹ Lauri Honko, Anneli Honko, Paul Hagu, *The Maiden's Death Song & The Great Wedding. Anne Vabarna's Oral Twin Epic written down by A.O. Väisänen*, FFC 281, Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia (Academia Scientiarum Fennica), 2003, 529.

išsamių apibrėžimų – kas yra ir kaip tarpusavyje sąveikauja „tradicija“, „kultūra“ ir „identitetas“. Folkloras yra visų šių konceptų dalis. Teorinė perspektyva vėliau taikoma tiriant konkretaus regiono kultūrinį paveldą. Taigi siekiama išsiaiškinti, kokie yra tautinę tapatybę maitinantys ir formuojantys šaltiniai konkrečioje tautinėje bendruomenėje.

Iš 8–9 dešimtmečių svarstymų pasirenkama Lauri Honko pozicija, pagal kurią „tradicija“ suvokiama kaip medžiaga, pasirinkimų laukas, nesusistemintų kultūrinių elementų rinkinys, reikšmingas tam tikrai socialinei grupei skirtingu laiku ir skirtinguose kontekstuose. Pasitelkus „saugyklos“ metaforą, pastebima, kad konkrečioje kultūroje visada aktualizuojama tik dalis tradicijos teikiamų galimybių. Taigi kažkurios tradicijos dalys tampa kultūrinės, aktualios bendruomenei čia ir dabar.

„Kultūra“ suteikia tvarką „tradicijai kaip medžiagai“, o identitetas reiškia dar vieną žingsnelį ta pačia kryptimi, teigia autoriai. Dalis kolektyvinės tradicijos yra akcentuojama ir padeda reprezentuoti grupę kultūrinėje komunikacijoje. Tai gali būti kalba, istorija, mitai, muzika, šokis, kostiumas, architektūra, peizažas. Per šį atrankos procesą jie įgyja išskirtinį vaidmenį – tampa visos grupės emblemomis, reprezentaciniais simboliais. Pasirinkti kultūros elementai – kiekvienas objektas, daiktas ar elgsena – ima reikšti daugiau, nei jie patys yra, įgyja simbolinę prasmę, apgaubiami šventumo. Jie telkia prasmes ir emocijas, kurios suteikia grupės identitetui vientisumo ir sukuria susitelkimo ir bendrumo pojūtį.

Taigi grupės identitetas apibrėžiamas kaip žmones siejančių vertybių, simbolių ir jausmų tinklas, per tam tikrus susitarimus, bendrumo

ir priklausomumo išgyvenimus sukuriantis erdvė „mums“ (taip pat ir atskiriantis „mus“ nuo „jų“). Žodis „mes“ tuomet gali sieti visą kompleksą pasirinktų simbolių – materialių ar abstrakčių, idėjų ar daiktų, žodžių ar veiksmų.

Autoriai pripažįsta, kad tradicinių elementų, sutelktų ir integruotų į identiteto raiškos sistemą, galia yra nuostabi. Ši sistema pavadinama ir supertradicija, arba pagrindine tradicija, pabrėžiant, kad ji sutelkia daugiau prasmų, nei jos pažodinis turinys galėtų reikšti. Čia pat konstatuojama, kad daug kas per šį pasirinkimą grindžiama semantiniais kompromisais, net nesusipratimais. Apibendrinant:

1. Iš turimos tradicinės visumos atsirenkami kai kurie elementai ir sistemingai vartojami kultūroje.
2. Tam tikros kultūrinės raiškos tampa svarbesnės nei kitos ir ima reprezentuoti ne tik pačios save, bet ir bendruomenę, kuri jomis naudojasi².

Tyrinėjamo arealo ribos:

Vilniaus kraštas ir jo gyventojai

Šio krašto sampratos formavimąsi lėmė istoriniai ir politiniai įvykiai. Jie paveikė ir jo gyventojų likimus, ilgainiui nulėmė jų tautinės, konfesinės tapatybės pasirinkimą. Šiame krašte ne vieną šimtmetį vykę, o XX amžiuje ypatingą pagreitį įgiję sudėtingi sociolingvistiniai procesai apsvarstyti gausiose kalbininkų ir istorikų studijose.

Vilniaus krašto samprata labai konkrečią prasmę įgyja 1920 metais – tai teritorija, Lenkijos kariuomenės atkirsta nuo Lietuvos. Pa-

² Ten pat, 26–28.

sak Zigmo Zinkevičiaus, Vilniaus krašto, Vilnijos sąvokos atsiradimas sietinas būtent su šiuo dramatišku Lietuvos istorijos epizodu³.

Antra vertus, istorikų teigimu, Vilniaus krašto samprata formavosi beveik per visą XX a., ją aiškinantis svarbios ir Vilniaus gubernijos, Vilniaus vyskupijos, Vilniaus vaivadijos, Vilniaus apskrities administracinės ribos.

Kitokias ribas galima brėžti grėžiantis į praeitį. Tiek kalbininkams, tiek folkloristams rūpimos ir tyrinėjamos teritorijos dar kiek pastūmėjamos į Rytus – taip aprėpiamos tradicinės kultūros tyrimams svarbios etninės lietuvių žemės (XVI a.). Rytinės lietuvių gyvento arealo ribos, per pastaruosius šimtmečius besikeitusios ne vieną kartą, taip pat išlieka lietuvių kalbininkų ir istorikų dėmesio lauke.

Taigi įprastinė Vilniaus krašto samprata siejama su lenkų okupuotąja zona, o kalbininkams ir folkloristams rūpima teritorija išplečiama iki pietrytinės lietuvių gyvento ir lietuvių kalbos vartojimo arealo ribos.

Čia ne vieną šimtą metų lietuviai patyrė slavų įtaką, slavėjo arba buvo slavunami. Čia py-nėsi skriaudos ir nuoskaudos, praradimų ir prisitaikymų liudijimai. Skaudi šios istorijos versija regima iš lietuviškosios – etnocentrinės – perspektyvos. Apie ją išsamiai rašyta Zinkevičiaus, Antano Garšvos, Petro Kniūkštos ir kt., detaliam aptarta šio regiono rusinimo, lenkinimo politika, pastangos kovoti už lietuvių kalbos teises ir daugybės aplinkybių nulemti kalbinės savimonės pokyčiai. Konstatuojama da-

³ „Terminas Vilniaus kraštas arba Vilnija (Wileszczyzna), atsirado po I pas. karo, Lenkijai ėmus reikšti pretenzijas į rytinę Lietuvos dalį, kai reikėjo pasiteisinti prieš pasaulį dėl tokių pretenzijų.“ (Zigmas Zinkevičius, *Rytų Lietuva praėityje ir dabar*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993, 160.)

lies šio krašto gyventojų vos per tris kartas du kartus pasikeitusi kalbinė orientacija. Skirtingos vienos šeimos kartos kalbėjo lietuvių, gudų, lenkų ar lietuvių, lenkų, rusų, rečiau lietuvių, gudų, rusų kalbomis. Vilniaus krašto, kaip Lietuvos lenkų, gudų, istoriją aptaręs yra Valerijus Čekmonas.

Šį kartą bus remiamasi daugiausia XIX a. pab.–XX a. pr. publikuotais šio krašto lietuvių tautosakos tekstais ir jų rinkiniais, taip pat tautosakos rinkėjų ir rinkinių sudarytojų svarstymais, būtent šioje medžiagoje ieškant atsakymų į rūpimus tautinės savimonės, tautinio tapatumo formavimosi ar konstravimo klausimus, mėginant atpažinti, kokie šio krašto gyventojų tapatybės aspektai juose atsiskleidžia ar yra aktualizuoti.

Iki šiol esminių folkloristų svarstymų apie tautinės tapatybės klausimą, keltą per Vilniaus krašto tautosakos rinkimo akcijas, nėra.

Pirmosios Vilniaus krašto folkloro publikacijos

Pirmosios žinios apie šiame straipsnyje rūpimo arealo tradicinę kultūrą pasiekia iš XIX a. vidurio.

Vienas įdomiausių – grafo Konstantino Tiškevičiaus, plačių užmojų mokslininko, istoriko, etnografo, archeologo, 1857 m. kelionės Nerimi aprašymas⁴. Čia gausu istorinės, geografinės, etnografinės informacijos. Keliaudamas upe, Tiškevičius imdavosi archeologinių

⁴ Konstantin Tyszkiewicz, *Wilija i jej brzegi: pod wzgledem hydrograficznym, hist., archeol. i etnogr.*, Drezno, 1871.

Lietuviškas leidimas: Konstantinas Tiškevičius, *Neris ir jos krantai: hidrografo, istoriko, archeologo ir etnografo akimis*, Vilnius: Mintis, 1992, 396.

kasinėjimų, rinko padavimus ir sakmes, užrašinėjo dainas. Iš viso paskelbė 160 dainų tekstų, iš jų tik penkios užrašytos lietuviškai, bet nemažai yra tokių, kurios, matyt, turėjo versijas dviem kalbomis⁵. 34 dainos yra lenkiškos, ir, pasak lenkų dainų Lietuvoje tyrinėtojos Marijos Krupoves, kai kurios jų dainuojamos iki šiol. Lietuviškosios dainos – iš Vilniaus ir Trakų apskrities, Nemenčinės parapijos, Kauno apskrities. Dėl autoriaus mokslinių (etnologinių) interesų aprėpiamas įvairiakalbis regionas. Užrašuose nurodoma, kur buvusios to meto gudų, lenkakalbio ir lietuvių kalbos arealų ribos. Ypač aktualu, kur brėžiama „etnografinės Lietuvos“ riba. Pastebima, kad Buivydių ir Nemenčinės apylinkėse lenkiškos dainos skambėjo tik kaimuose palei upę, o toliau, krašto gilumoje, – lietuviškos dainos: „Yra dar vienas ypatingas Neries pakrantės liaudies dainų bruožas, kad nuo etnografinės Lietuvos ribų, t. y. nuo ten, nuo kur gudų kalba išnyksta, tos upės pakrantėje Ukmergės link ir toliau dainos žmonių dainuojamos lenkiškai, labai retai teišgirsi lietuvišką, nors porą mylių toliau, krašto gilumoje, visur girdėti lietuviškos dainos“⁶. Pirmą kartą lietuviškai – Nėrimi – upė pavadinama tik netoli Kernavės. Tai konstatuojama aplankius Grabijolų kaimą ties Druskelės rėva: „Čia pirmą kartą ši upė vadinama Nėrimi, nes šioje vietoje jau etnografinė Lietuva prasideda. [...] Jei nuo Vilniaus ligi čia Neris krantuose man nepasisėkė nė sykio išgirsti lietuviškai pavadintos vietos, nepavyko nuklausyt nė legendos, jei man dar nepadai-

⁵ Vėliau yra užrašytų ir tikslų lietuviškų jų atitikmenų.

⁶ Čia pat skelbiama ir įdomi pastaba, kad Vilniaus kunigas vyskupas išleistu aplinkraščiu šios vyskupijos klebonus įpareigojo rinkti parapijoje liaudies dainas ir todėl žmonės jas drąsiai dainuodavo (Tiškevičius, 354–355).

nuota tikrai lietuviškos dainos, tai atsitiko vien todėl, kad nesutikau dar valstietės kaimelyje, kuriame gyventojai būtų vietinė karta [...] kurios papročiai, ūkio ir šeimos gyvenime legendos ir vietos įpročiai eitų nuo senolių laikų kaip būtina gyvybinė žmonių egzistavimo sąlyga ir poreikis“⁷.

Tik „vietinės kartos“ saugo tradicijas, jų pėrimimas, išsaugojimas regimas kaip bendrijos egzistavimo sąlyga, o folkloras – daina ar legenda – akivaizdus lokalsios tapatybės liudijimas. Kitame knygos skyriuje – *Apie liaudies dainas* – aptariama dainų rinkimo ir publikavimo istorija Europoje ir svarstoma, ką iš dainų galima sužinoti apie tautos būdą. Lyginant „Lietuvos Rusios“ gudų ir lietuvių dainas, pastebima, jog „lietuvių papročiai yra buvę kuklesni, nes lietuvių daina tuo ryškiai nuo gudų skiriasi, kad niekada nebūna ištvirkusi, retai kada nešvanki ir beveik visada jautri“. Įdomu, kad kaip pavyzdys cituojama V. Syromklos 1856 metais Vilniaus apylinkėse užrašyta lenkiška baladė (lenkiškoji tradicija suvokiama kaip integrali lietuvių kultūros dalis).

Kitas įdomus XIX a. pab. šio krašto tautosakos rinkinys – 1887 m. Krokovoje išleistas Lietuvoje surinktų pasakų rinkinėlis *Podania i Bajki Ludowe zebrane na Litwie*, sudarytas Jano Karłowicziaus. Visos pasakos užrašytos iš šiame straipsnyje rūpimo regiono – Vilniaus, Vilniaus krašto, Lydos, Naugardo, Trakų, Švenčionių, Panevėžio, etc. – tarp 1832 ir 1878 metų. Tai vėl įvairiakalbės Vilniaus krašto tautosakos liudijimas – iš viso skelbiami 84 tekstai, įžangoje teigiama, kad dauguma šių pasakų ir pasekta lenkiškai, kitos užrašytos lietuviškai ar

⁷ *Ten pat*, 245.

rusiškai ir pažodžiui išverstos į lenkų kalbą. Tiksliai žymima, kur tekstai užrašyti, bet nenurodoma, kurios pasakos verstos. Įdomu, kad poroje jų palikti lietuviški dainuojamieji intarpai⁸. Būtent pasakos su tokiais tarpais pripažįstamos šio krašto lietuvių pasakojamosios tautosakos ypatumu. Ar tai išties gyvavusios dvikalbės pasakų sekimo tradicijos palikimas – kai dainuojamieji intarpai išlieka tekste kaip reliktinis muzikinis ir kalbinis inkluzas (šiuo atveju lietuviško teksto), ar šios formulinės teksto dalys tiesiog liko neišverstos, iš šios publikacijos nėra aišku. Svarbi bendroji leidinio sudarytojo nuostata: įvairiakalbius pasakų tekstus sieja jų užrašymo vieta – Lietuva, kiti argumentai – pateikėjų tautybė ir kalba – nėra suvokiami kaip svarbūs, skiriamieji požymiai.

XIX a. pabaigoje padidėjo dėmesys būtent lietuviškajai Vilniaus krašto tradicijai, ši iniciatyva kilo iš šalies ir buvo nulemta visų pirma akademinų, lingvistinių interesų. XIX a. lietuvių tautosakos rinkimui buvo reikšminga Rusų geografinės draugijos, atstovaujamos Eduardo Volterio (1856–1941), baltisto ir etnografo⁹, veikla. Nuostata, kad būtina tyrinėti Vilniaus gubernijos lietuvių etnografiją ir kalbą, Volteris grindė faktais, jog Lydos ir Ašmenos apskrityse, kurių gyventojai XIX a. 7-ajame dešimtmetyje dar kalbėjo lietuviškai, nyksta ši kalba, o kartu ir tautosaka, labai įdomi ir įspūdinga mokslui¹⁰.

⁸ *Podania i bajki ludowe zebrane na Litwie / staraniem Jana Karłowicza*, Kraków: Druk. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1887, 126 (J. Karlovičiaus archyvas saugomas Vilniuje ir Peterburge).

⁹ Gana plačiai jo veiklą aprašė Vacys Milius: *Mokslo draugijos ir lietuvių etnografija (XIX a. antroji pusė–XX a. pirmoji pusė)*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų I-kla, 1993, 155.

¹⁰ Iš 1887 m. *Vilniaus gubernijos kalendoriuje* paskelbto straipsnio „Apie lietuvių kalbos ir genties tyrinėjimą“ (*ten pat*, 21).

1867 m. Rusų geografinės draugijos skyrius buvo atidarytas ir Vilniuje, jis per porą dešimtmečių (iki 1990 m.) sukauptė nemažai lietuvių tautosakos rinkinių. Nuo 1883 m. Volteris keliavo po Lietuvą, 1985 m. paskelbė straipsnį apie Vilniaus gubernijos etnografijos tyrimus, 1886–1987 metais Vilniaus gubernijoje rinko tautosaką¹¹. Grįžęs iš šios kelionės Etnografijos skyriuje skaitytame pranešime paskelbė svarbią išvadą, kad dainos gali padėti nustatyti baltarusių ir lietuvių etninius skirtumus. Peterburgo mokslo akademijos pasiuntinius į „Šiaurės Vakarų kraštą“ traukė visų pirma lingvistiniai interesai. Volterio iniciatyva 1886 m. ši draugija išleido programą lietuvių kalbos tarmių medžiagai rinkti, o jo paties parengtoje ir Peterburge išleistoje *Lietuviškojoje chrestomatijoje* (2 t.) greta lietuvių literatūros fragmentų kaip tarmių pavyzdžiai skelbiami ir tautosakos tekstai – pasakos, dainos¹².

XX a. pradžioje sparčiai nykstančio pietrytinio lietuvių kalbos pakraščio tyrimo iniciatoriumi buvo ir lenkų kalbininkas, slavistas, indoeuropeistas, baltistas, Krokuvos universiteto profesorius ir rektorius Janas Rozwadowskis (1867–1935). 1901–1903 m. jis užrašinėjo tautosaką – dainas, romansus, pasakas, anekdotus, raudas, pasakojimus, patarles ir priežodžius – kaip Zietelos tarmės tekstų pavyzdžius¹³.

¹¹ *Ten pat*, 21–22. 1886 metais E. Volteris tyrinėjo Vilniaus gubernijos Trakų, Lydos bei Ašmenos apskričių lietuvių ir Kauno gubernijos Raseinių, Telšių bei Šiaulių apskričių žemaičius, 1887 m. užrašinėjo dainas ir melodijas Vilniaus gubernijoje.

¹² *Lietuviška chrestomatija = Литовская хрестоматия / [sudarė] E. Volteris, Санкт Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1901–1904, 1–2.*

¹³ Šie tekstai su įvadinėmis tyrinėtojo pastabomis buvo publikuoti Krokuvoje tik 1995 m. (*Litewska gwara okolic Zdziedziola na Nowogródzczyźnie: dzieło pośmiertne / Jan Rozwadowski, opracowanie Adam Gregorski; konsultac-*

Taigi pirmieji publikuoti darbai apie Vilniaus krašto lietuvių etnografiją, taip pat dainų, pasakų, smulkiosios tautosakos rinkiniai buvo parengti lenkų ir rusų mokslininkų iniciatyva dėl jų etnologinių ar kalbinių interesų. Tai ir pirmieji svarstymai apie folklorą kaip tautinį savitumą atspindintį reiškinį, leidžiantį konstatuoti ir etninius skirtumus. Vis dėlto autentiški tautosakos tekstai, atsitiktiniai, be atrankos, patekę į įvairiakalbius rinkinius, simbolinę prasmę įgyja tik kaip savo meto tradicijos liudijimai. Klausimas, kiek toks dėmesys liaudies kūrybai galėjo būti svarbus jos pateikėjų savivokai, lieka atviras.

Amerikiečių folkloristikai atstovaujancio Geraldo L. Pocius teigimu, gyvenant tradicijoje bendrijoje su savu ir savitu repertuaru, tapatybės klausimai nekyla – visi atsakymai suteikti: „kai folkloras tarp žmonių yra gyvas, nėra reikalo jį gaivinti ar išgalvoti. Žmonės gyvena savo kasdienos kultūroje, ir jiems nereikia kolektyvinių tapatybės simbolių, kurie sutelktų grupę apie kokį nors bendrą vaizdinį“¹⁴.

ja Jan Safarewicz, Kraków, 1995). 1904–1914 metais J. Rozvadovskis buvo sudaręs du šio pakraščio liet. kalbos vartojimo žemėlapius (apie tai *Baltistica* 31 (2), 1996; *Lietuvių kalbotyros klausimai* 38, 1997, 181). Dar keletas vėlesnio lenkų tyrinėtojų dėmesio Vilniaus kraštui pavyzdžių: W. Szukiewicziaus ketvirtiniame geografiniame-etnografiniame žurnale *Wisła* 1903 m. publikuotas straipsnis „Apie Vilniaus gubernijos tikėjimus ir burtus“ („Wierzenia i praktyki ludowe. Zabobony, przesady, wrzby itd. Zebrane w Gubernii Wilenskiej“, *Wisła* 17, 1903); lenkų etnografės, Vilniaus universiteto Etnologijos ir etnografijos katedros ir universiteto Etnografijos muziejaus vedėjos (1927–1935) Cezarijos Ehrenkreutzowos Badouin de Courtenay studija apie Vilniaus krašto liaudies kultūrą (TD, XII (XIX), 292).

¹⁴ Gerald L. Pocius, *Folklore and the Creation of National Identities: A North American Perspective* (Memorial University of Newfoundland St. John's, Canada), <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/bif/bif1/pocius.html> (žiūrėta 2006 03 30), siekiant tikslumo, remtasi originalu, nors yra publikuotas ir straipsnio vertimas (Dr. Gerald L. Pocius, „Tautinis identiškas ir folkloras“, *Liaudies kultūra* 2, 1993, 9–11).

Kai kultūra jaučia grėsmę, atsiranda poreikis puoselėti tam tikrus kultūrinius reiškinius kaip savitus (skiriamuosius) ar sugalvoti naujas kultūrines formas, kurios tą savitumą atspindėtų. Taigi būtent kritinės situacijos paskatina susidomėjimą folkloru kaip vertybe, kaip tapatybės dokumentu. Folkloro svarba nacionalinei tapatybei įtvirtinti ar sutvirtinti išryškėja tautos krizių ar atgimimų tarpsniais – „pažeminimo arba iškilimo laikotarpiais“. Tyrinėtojo teigimu, išorinės galios – svetimų kraštų spauda, kultūrinio nevisavertumo kompleksai, kuriuos ne viena šalis yra patyrusi, – skatina susidomėjimą folkloru, susirūpinimą jo dokumentavimu ir išaukštinimu. Tokiais tautinio nesaugumo ar pažeminimo laikais gali būti išgyvenamas ir naujų tradicijų ar ypatingų tautinio tapatumo simbolių poreikis. Folkloras taip pat aktualizuojamas ir siejamas su tautine tapatybe, kai tautos įgyja naują – aukštesnę – statusą. Kai šalis pasiekia ekonominio ir politinio dominavimo tarpsnį, nacionaliniai simboliai reikalingi šiam naujam statusui paaiškinti ir pagrįsti. Tai lemia ir tam tikrų akademinų struktūrų, aktyviai fiksuojančių ir tyrinijančių bendrąsias tradicijas, atsiradimą – folkloro studijų aktualumas tam tikrame regione ir šalyje rodo, kad čia juntamas poreikis apsibrėžti unikalų identitetą, tai tautos noras „save pažinti“¹⁵.

Šie procesai atpažįstami ir Vilniaus krašto tyrimų istorijoje. XX a. pradžioje šio krašto tautosakos rinkimas tampa vienu pagrindinių Lietuvių mokslo draugijos rūpesčių.

¹⁵ Pocius, <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/bif/bif1/pocius.html> (žiūrėta 2006 05 15).

Vilniaus krašto tautosaka ir Lietuvių mokslo draugija

1907 m. įkurtos Lietuvių mokslo draugijos (toliau – LMD) įstatuose skelbiama, kad viena jos veiklos sričių – lietuvių tautosakos ir kalbos faktų rinkimas: „Lietuvių mokslo draugija rinks lietuviškas dainas ir jų gaidas, pasakas, patarles, burtus, geografiškus ir žmonių vardus – pavardes, pravardes ir t. t.“. Per III visuotinį draugijos susirinkimą išrenkamos dvi komisijos folklorui rinkti ir tam rinkimui organizuoti. Jas sudaro garbiausi LMD asmenys (į dainų komisiją patenka M. K. Čiurlionis, J. Naujalis, kun. Narjauskis, J. Tallat-Kelpša, į etnografų – J. Basanavičius, K. Grinius, A. Janulaitis, J. Tumas-Vaižgantas). Į abi komisijas išrenkamas ir prof. Volteris, jis skaito referatą apie „rinkimą legendų ir pasakų, ir dainų melodijų fonografavimą“¹⁶. Dainų komisija įpareigojama rinkti ir įrašyti ne tik dainų gaidas, bet ir tarmes. 1910 metais parengiamas ir išleidžiamas pirmasis *Tautosakos rinkimo vadovas*, o per dešimtmetį iš įvairių Lietuvos kraštų LMD sukaupia apie 9000 dainų, 1000 pasakų, šimtus patarlių, mįslių, burtų¹⁷.

LMD organizuotas tautosakos rinkimo sąjūdis sietinas ir su tautinės tapatybės aktualizavimo ar net konstravimo pastanga. Tautosakos tekstai ne tik renkami, bet ir skelbiami lietuvių periodikoje, literatūros almanachuose kaip neatsiejama lietuvių literatūrinio gyvenimo dalis. Liudo Giros redaguojamame *Švyturyje* 1911 m. išspausdintas kreipimasis į skaity-

tojus, kuriame raginama rinkti folkloro medžiagą iš mažiausiai ištirtos Rytų Lietuvos ir siūsti ją į LMD arba *Vilties* laikraščio redakcijai¹⁸. Pirmajame lietuvių literatūros žurnale *Vaivorykštė*, taip pat redaguojamame Giros, paskelbiamos net 43 liaudies dainos iš Dzūkijos ir Rytų Lietuvos, paties užrašytos Trakų ir Vilniaus apskrityje, J. Kudarausko – Merkinės apylinkėse, G. Gumbaragio – Širvintų ir Musninkų apylinkėse (atrodo, jos buvo parenkamos iš didesnių rinkinių). Pasak Ž. Ramoškaitės, galbūt atsižvelgdamas į šiuos raginimus, kunigas Teodoras Brazys apie 1918–1919 metus 920 dainų užrašo Alytaus, Lydos ir Gardino apskrityse¹⁹. (Tautosakos tekstai, iš jų ir užrašytieji Vilniaus krašte, skelbiami ir LMD leidžiamame periodiniame leidinyje *Lietuvių tauta*²⁰).

Akivaizdu, kad pagrindinėmis tautosakos tradicijos reprezentantėmis tampa dainos (pirmieji tautosakos vadovėliai iš esmės yra dainų tyrinėjimai), bet Vilniaus krašto tautosakos rankraštiniuose rinkiniuose, be vyraujančio dainuojamojo folkloro, užrašyta itin daug tikėjimų ir burtų, nemažai ir pasakojamosios tautosakos tekstų.

¹⁶ *Lietuvių tauta* 1 (3), V., 1909, 445.

Volteris taip pat aktyviai dalyvavo Rytų Prūsijos lietuvių literatūros draugijos, Lietuvių mokslo draugijos veikloje, 1922–1933 m. profesoriavo Kaune.

¹⁷ *Lietuvių tauta* 3 (1), 1921.

¹⁸ Čia skelbiamos 26 dainos, L. Giros užrašytos iš Paberžės (netoli Vilniaus), keliolika patarlių, skaičiuočių, piemenų dainelių ir kt. Taip pat M. Grigonio 11 žaidimų aprašymų su dainų tekstais; mįslių, gamtos pamėgdž. ir kt. (*Švyturys*, 1911, 179). *Švyturys* buvo perspausdinta ir Lazdynų Pelėdos paruošta tautosakos ir etnografijos medžiagos rinkimo „Programa“.

¹⁹ Ž. Ramoškaitė, „Teodoro Brazio rinkinių reikšmė...“, *Tautosakos darbai* VIII (XV), 1998, 228.

²⁰ M. Rudzio „Vilniaus krašto dzūkų burtai, patarlės, mįslės“ – surinkta Kalesnykų parapijoje, Lydos apskrityje, Tverėčiaus apylinkėje, Švenčionių apskrityje²⁰, Jurgio Šlapelio mįslės, surinktos Lazdūnų parapijoje, seniau Lydos, dabar Valažino apskrityje²⁰, Alfonso Bielinio „Latakiškių dainos“ – 144 dainos, surinktos Latakiškės kaime, Tverėčiaus valsčiuje, Švenčionių apskrityje (*Lietuvių tauta* 4(2), 1928, su J. Basanavičiaus įžanga).

Po lenkų okupacijos LMD lieka veikti tik Vilniaus krašte, tad čia tęsia tautosakos rinkimo darbus. 1923 m. Basanavičius spaudoje paskelbia atsišaukimą „Į Vilniaus krašto lietuvius mokytojus“, kuriuo skelbiama, kad tarp LMD užrašytų dainų „rasta kuo mažiausia iš buvusios Vilniaus gubernijos“ – „neturint dainų, pasakų ir kitų tekstų, mūsų žinios apie šio krašto tarmes yra labai menkos, taipogi trūksta medegos žodynui“. Mokytojai raginami rinkti „pasakas, burtus, patarles, retai vartojamus pasenėjusius žodžius“, pasitelkti į pagalbą ir geriau rašyti mokančius mokinius ir viską siųsti Lietuvių mokslo draugijai į Vilnių: „Todėlei dar kartą raginu jus ir prašau dainų ir pasakų rinkimui visą savo nuo užsiėmimo laisvą laiką pašvęsti. Tuomi jūs labai pasitar-nausite atgimstančiai savo tėvynei ir josios mokslui!“²¹

Nepaisant įtaigos kreipimosi retorikos, akcentuojančios atgimstančios tėvynės mokslo reikmes, darbai vyksta ne itin sparčiai, ir 1926 metais vėl skelbiamas atsišaukimas į „Lietuvius mokytojus ir mokytojas Vilniaus krašte“, primenama, kad Vilniaus krašte folkloro dalykai užrašinėti menkiausiai, ir šį kartą siūloma ypatingą dėmesį skirti „senovės tikybos liekanoms“, rinkti „itikėjimus“ – burtus, apžadėjimus, užkerėjimus. Čia pat skelbiamas ir suomių mokslo draugijos Helsinkio universiteto profesoriaus Viljo Mansikkos klausimynas – apie užkalbėjimų paskirtį, aplinkybes, tekstus, atsitikimus²². Po keleto mėnesių, dar kartą

²¹ „Į Vilniaus krašto lietuvius mokytojus atsišaukimas prašymas“, *Jonas Basanavičius, Raštai 2 (Publicistika, recenzijos. Iš gyvenimo kronikos ir laiškų)*, parengė K. Aleksynas, L. Sauka, 2004, 164.

²² „Į lietuvius mokytojus ir mokytojas Vilniaus krašte atsišaukimas“, *ten pat*, 165.

kreipdamasis į mokytojus, Basanavičius nebeslepia kartėlio: „Bet šitas mano atsišaukimas prašymas, gaila, kad sulig šiol liko tik balsu, šaukiančiu tyruose: nė vieno mokytojo nė mokytojos neatsiliepta ir nieko neprisiūsta“²³. Pastebima, kad netrukus pasigirdus šiam ragini-mui du mokytojai atsišaukė²⁴.

Įdomu, kad Basanavičiaus atsišaukimų pagrindiniu argumentu tampa mokslo reikmės. Apeliuojama į auditorijos sąmoningumą, bet šiai tautosakos rinkimo veiklai nesuteikiama jokių kitų simbolinių, bendruomenę telkiančių prasmų.

Mirus Basanavičiui nuo 1927 m. LMD tautosakos rinkimui vadovavo Matas Untulis, jo patarimu kai kurie moksleiviai metė mokslus ir nuėję kaiman rinkti tautosakos, teigia Jonas Balys²⁵, o 1931 metais paskelbiamas dar vienas „Lietuvių mokslo draugijos atsišaukimas į Vilniaus krašto lietuvių visuomenę“, raginantis siųsti draugijai archyvinę medžiagą, įvairias senienas, nuotraukas, etnografinius aprašus, tautosaką ir vietovardžius.

Oficialiuosiuose atsišaukimuose akivaizdžiai stinga šios veiklos apmąstymo ar įpras-minimo pastangų, įrodymo, kad ši akcija turi ir ideologinį pamatą. Galbūt tokią raišką lė-mė okupuoto krašto spaudos galimybės. Svarbi folkloro rinkimo okupuotame Vilniaus krašte paskata – noras įrodyti krašto lietuviškumą. Daug nuveikusiam kun. Pranui Bieliauskui, aktyviam Vilniaus krašto lietuvių veikėjui, Vilniaus krašte nuo 1911 m. užrašiusiam apie 3000 dainų, amžininkų teigimu, dainų rinki-

²³ *Ten pat*, 167.

²⁴ *Ten pat*, 287.

²⁵ Audronė Augaitytė, „Pranas Bieliauskas – Vilniaus krašto dainų rinkėjas“, *Tautosakos darbai V (XII)*, 1996, 248–259.

mas buvo „viena svarbiausių veiklos sričių puoselėjant tame krašte lietuvių – 1927 m. už lietuvių sklaidimą jis lenkų valdžios suimamas ir kalintas Lukiškių kalėjime su kitais Vilniaus lietuvių inteligentais. 1947 m. už lietuvišką veiklą ištremiamas iš Vilniaus į Valkininkus.

Lenkų okupuotame Vilniaus krašte darbos nemažas būrys tautosakos rinkėjų, bet, pasak Balio, ypač pasižymėjo J. Aidulis ir J. Jurga. Nuo 1930 iki 1937 metų juodu išvaikščiojo Adučiškio, Asavos, Ašmenos, Breslaujos, Butrimonių, Ceikinių, Daugėliško, Dieveniškų, Dūkšto, Gervėčių, Ignalinos, Kabelių, Kalesninkų, Kaltanėnų, Kazitiškio, Mielagėnų, Palūšės, Paringio, Pelesos, Rimšės, Rodūnios, Trakų, Tverėčiaus, Valkininkų, Vilniaus apylinkių kaimus. „Jų surinkta medžiaga yra vienas iš nenuginčijamų šio krašto lietuviškumo įrodymų.“²⁶ Šio judėjimo svarbą, taip pat ne vien kultūrinį, bet ir politinį jo pobūdį liudija faktas, kad 1937 metais Vilniaus vaivada Liudvikas Bocianskis uždraudė rinkti lietuvių tautosaką ir kalbos faktus. 1938 m. uždaroma Vilniaus mokslo draugija, jos muziejus.

Peržvelgus LMD tautosakos rinkinių, saugomų LLTI tautosakos rankraštyne, registracijos knygas, matyti, kad nuo amžiaus pradžios iki 1936 m. iš Vilniaus krašto buvo gauta per 120 įvairios apimties rinkinių²⁷. Gausiausiai rinktos dainos ir tikėjimai, kur kas mažiau užrašyta pasakojamosios tautosakos ir kitų žanrų kūrinių. Rinkta visų pirma lietuvių tauto-

saka, nors kartais įrašomos pastabos apie realią dažnai dvikalbę Vilniaus krašto tautosakos gyvavimo formą.

Nuo 1935 metų tautosakos rinkimo iniciatyvą perima Kaune įkurtas Lietuvių tautosakos archyvas.

Vilniaus krašto tautosaka Lietuvių tautosakos archyve: Balio publikacija

Pirmosios didesnės apimties Vilniaus krašto folkloro publikacijos pasirodė tik 1936 m. ir 1938 m. – kun. Bieliausko surinktos *Varguolių dainos* (1936)²⁸ ir Lietuvių tautosakos archyvo vedėjo Balio iš 1932–1936 metais užrašytos tautosakos rinkinių parengtas *Tautosakos darbu* (1938) IV tomas, skirtas Vilniaus krašto lietuvių tautosakai. Tai pirmosios išsamesnės Vilniaus krašto tautosakos rinktinės, vainikuojančios Vilniaus krašto tautosakos rinkimo darbą ir sutelkusios šį kraštą reprezentuojančius, jo tradicijos sampratą šiuo metu formuojančius tekstus.

Ketvirtojo dešimtmečio situacija iš esmės skiriasi nuo XX a. pradžios – LMD kūrimo laiko. Vos keletas faktų iš folkloristikos istorijos: nuo 1922 m. Kauno universitete skaitomi net keli tautosakos kursai²⁹, dar 1919–1920 m. paskelbiamos Mykolo Biržiškos studijos *Lietuvių dainų literatūros istorija* ir *Dainų atsiminimai iš Lietuvos istorijos*, 1927 m. – Balio Sruo-

²⁶ J. Balys, *Lietuvių tautosakos skaitymai*, Tübingen, Patria, 1948, 262–263.

²⁷ P. Bieliausko veiklos 25 m. sukakčiai paminėti Lietuvių labdarybės draugija Vilniuje išleido jo užrašytų 125 dainų rinkinėlį (*Varguolių dainos: Vilniaus krašto lietuvių liaudies dainų tekstas ir melodijos*, paruošė P. Bieliauskas, Vilnius: Vilniaus lietuvių labdarybės draugija, 1936, 76).

²⁸ 1922–1938 m. M. Biržiška Kauno universitete skaitė įvairius tautosakos kursus: „Lietuvių tautosaka (dainos)“, vėliau „Pasakų istorijos ir teorijos mokslas“, „Lietuvių pasakos“, „Lietuvių tautotyra“, „Smulkioji lietuvių tautosaka (mįslės, priežodžiai ir patarlės)“, „Literatūros įtaka lietuvių dainoms“, „Lietuvių tautosakos istorija (dainologija)“, vedė seminarus.

²⁹ *Tautosakos rinkėjo vadovas*, parengė J. Balys, Kaunas: Lietuvių tautosakos archyvo leidinys, 1936, 1–4.

gos *Dainų poetikos etiudai*, 1937 m. *Lietuviškojoje enciklopedijoje* pristatomas Biržiškos suformuotas „dainologijos“ mokslas, etc.

1936 m. išleistas Balio parengtas *Tautosakos rinkėjo vadovas* pradedamas Antano Smetonos epigrafu: „Ką vadiname liaudies ar masių poezija, tai patvariausiais tautos pažymys“. Šio leidinio pratarmėje gana plačiai svarstoma, kas yra tautosaka ir kodėl ją reikia užrašinėti: tautosaka padeda pažinti tautos dvasią, „jos psichinį ir intelektualinį charakterį“, parodo tautos kūrybinį pajėgumą ir istorinį likimą. Akcentuojama tradicijos svarba grožinei kūrybai. Pagaliau pripažįstama, kad „tautosaka pagarsino lietuvius svetimtaučių akyse ir sužadino mums daug simpatijų“ – taip padėjo išsikvoti nepriklausomybę. Tad jos rinkimas – „visos tautos, visų lietuvių garbės reikalas“³⁰.

Rinkinyje *Vilniaus krašto lietuvių tautosaka* pradedamas išsamia *Pratartimi*, kurioje išdėstoma šio krašto tautosakos rinkimo istorija, pateikiamas Vilniaus krašto žemėlapis, primenama statistika – kiek kieno skaičiavimais Vilniaus krašte gyvena lietuvių³¹.

Vienas svarbesniųjų *Pratarties* teiginių – „Vilniaus krašto lietuvių liaudies kūryba aiškiai rodo to krašto gyventojų ankštų ryši su visa lietuvių tauta“. Jis išskirtas kursyvu, toliau

³⁰ Lietuvių skaičiavimu – apie 300 000, pagal vokiečių statistiką – 150–200 tūkst., lenkai nurodo 87 700 lietuvių (*Tautosakos darbai IV (Vilniaus krašto lietuvių tautosaka)*, Kaunas, Lietuvių tautosakos archyvas, 1938, V.). Toliau tekste cituojami „Pratarties“ puslapiai bus žymimi skliaustuose.

³¹ Tai minėtųjų penkerių metų kraitis. Lietuvių mokslo draugijos tautosakos rinkiniai šiame leidinyje nėra panaudoti, tik primenama, kad pradėjus veikti J. Basanavičiaus suorganizuotai Folkloro kuopai Vilniuje prasideda organizuotas tautosakos rinkimas, ir LMD yra sukaupusi apie 50 000 „variantų įvairios folklorinės medžiagos“ (*ten pat*, VI).

konstatuojant, kad Vilniaus krašto tautosakos savitumas siejamas su slavų įtaka. Pastebima, kad gudai Vilniaus krašto lietuvių tautosakai yra turėję gerokai didesnės įtakos negu lenkai, kurie šiame krašte niekada nesudarė daugumos. Rusų įtaka pastebima pasakojamajame folklоре, o pateikėjai patys pripažįsta, kad yra išmokę pasakų Rusijoje per karo tarnybą ar ten dirbdami, pagaliau „kalėjime sėdėdami“ (VII).

Labai moderniai skamba Balio išvada, kad šio krašto lietuvių tautosaka įdomi kaip dviejų skirtingų kalbų ir kultūrų – baltų ir slavų – susidūrimo vieta: „Lietuvių tauta gyvena srityje, kur susitinka šiaurės, vakarų ir rytų Europos kultūrinės srovės, tad lietuviškoji medžiaga dažnai padeda suprasti ir išrišti painias kultūrinių vertybių keliavimo, skolinimosi ir įtakų problemas“ (VII).

Rinkinyje skelbiama 410 dainų (atrinktų iš 3500 dainų variantų) ir 169 pasakojamosios tautosakos tekstai (iš peržiūrėtų 1100 tekstų)³². Pagrindiniu Vilniaus krašto tautosakos rinkimo organizatoriumi įvardijamas Untulis su bendradarbiais, o sąlygos, kuriomis tekę darbuotis, aprašomos iš savos patirties: „didžiausios tautosakos rinkėjo kliūtys yra valdžios baimė, skurdas ir žmonių tamsumas (...) Paskum neretai būdavo nelengva įtikinti, jog šis darbas nėra prasižengimas prieš lenkų valdžią, kad už tai nereikės pabaudos mokėti ar kalėjime sėdėti“ (VII). Vis dėlto tikri dainininkai ir pasakininkai mielai dainuoja ir pasakoja, net jei „kiti šeimos nariai į tautosakos rinkėjus šnai-

³² Rinkinyje reprezentuojamas kelių apskričių ir kelių pagrindinių vietovių – Ašmenos, Brėslaujos (Rimšės), Gardino (Kabelių), Lydos (Rodūnės), Suvalkų, Švenčionių (Paringio, Tverėčiaus, Melagėnų) ir Vilniaus-Trakų (Valkininkų) folkloras.

riai žiūri“ (VII). Minimos ryškiausios pateikėjos – šešiasdešimtmetė daininkė Ieva Supriavičienė ir garsioji Kristina Skrebutėnienė, akla aštuoniasdešimt ketverių dainininkė, iš kurios buvo užrašyta apie 400 dainų.

Pratartyje Balys pirmasis imasi apibūdinti Vilniaus krašto tautosakos ypatumus. Pirmiausia atkreipiamas dėmesys į jos gausumą, įvairumą ir primityvumą. Tautosaka dar ten tebėra gaji kasdieniame gyvenime. Tai aiškinama sunkia krašto ekonomine situacija – nederlingos žemės, gausios šeimos ir dideli mokesčiai. Taip pat lenkų administracijos persekiojimai, uždarnos privačiosios pradžios mokyklos ir skaityklos: „knygų ir laikraščių vietoje kaimiečiai ten dainuoja senas liaudies dainas ir seka pasakas“. Dėl prastos sanitarinės būklės „ke-roja burtai ir prietarai“. „Aišku folklorininkui čia gera darbo dirva, nors kultūrininko akimis žiūrint, dažnai yra labai liūdna. Tad nenuostabu, jei Vilniaus krašte dar ir dabar galima rasti tokių tautosakos duomenų, kurių nebeužtinkame kitose lietuvių gyvenamose srityse, arba juos iš kitur žinome tik senesniųjų užrašymų dėka.“ (VI) Pastebima, kad čia išlikę daugiau senosios tradicinės tautosakos, kurią laisvojoje Lietuvoje keičia „menkavertė naujoviškoji“.

Nepaisant tautosakos rinkimo organizavimą lydėjusio „įkvėpimo“, *Pratartyje* santykis su gyvąja tradicija akademiškai santūrus, čia nesvarstoma tautosakos tekstų vertė ar meniškumas.

Vilniaus krašto lietuvių tautosakos rinkinyje skelbiama tikrai labai įdomi ir vertinga medžiaga, juntama profesionali jos atranka. Greta įvairių žanrų dainų – vestuvinių, šeimos, darbo, kalendorinių – užrašyta daug baladžių, kelias sutartinių, nuotakos verkavimų ir raudų.

Skelbiama ir pora paslaptinių „mitologinių dainų“. Be dainų, rinkinyje yra pluoštas užkalbėjimų ir maldelių, pasakų su dainuojamaisiais intarpais, mitologinių sakmių. Rinkinio pabaigoje – tiksli metrika, „žymesnių vietovardžių“, „tautosakos teikėjų“ rodyklės, labiausiai nusipelnusių tautosakos rinkėjų fotografijos. Nepaisant nei aprėpto didelio arealo³³, nei pateikėjų įvairovės, juntama gana vientisa viso krašto poetinė tradicija. Ją liudija pateikėjų gausa – visų amžiaus grupių, nuo 19 iki 92 metų.

Vilniaus krašto lietuvių tautosaka nebuvo vienintelis regioninis leidinys. III *Tautosakos darbų* tomas (1937 m.) buvo skirtas Mažosios Lietuvos³⁴, o septintasis (jau 1940 m.) – klaidiškųjų lietuvių tautosakai. Konkretų regioną reprezentavo ir XIX a. lietuvių tautosakos rinktinės. Bet bene vienintelis Sruoga, recenzuodamas Vinco Mickevičiaus-Krėvės išleista dzūkų tautosakos rinkinį, vieno krašto tautosakoje mėgino išvelgti jos kūrėjų ir saugotojų tapatybės bruožus³⁵.

Vilniaus krašto lietuvių tautosaka sulaukė palankios Juozo Ambrazevičiaus recenzijos *Židinyje*³⁶. Įdomu, kad skelbiant recenzuojamo *Tautosakos darbų* tomo antraštę įsivelia pavadinimą „patikslinanti“ klaida: vietoj *Vilniaus krašto tautosaka – Vilniaus lietuvių tautosaka*. Recenzijoje pastebima, kad čia skelbiamose dainose kartojami tie patys motyvai, kaip ir visoje Lietuvoje, „gal daugiau tik pasitaiko api-

³³ *Tautosakos darba 3 (Iš Mažosios Lietuvos tautosakos = Folklore from Lithuania Minor)*, surinko J. Banaitis; spaudai paruošė J. Balys, Kaunas: Lietuvių tautosakos archyvas, 1937, 3.

³⁴ Balys Sruoga, „Dainavos krašto liaudies dainos“, *Raštai 9 (1): Tautosakos studijos 1921–1947*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, 242–310.

³⁵ Knygos ir žurnalai, *Židinytis* 8–9, 1938, 342–344.

³⁶ *Ten pat*, 343.

rusių dainų, su nutrupėjusiais fragmentais ar iš kitų dainų prisiplakusiais“. Minima gudų dainų – žodyno svetimybų ir gudiškojo pasaulėvaizdžio – įtaka. Ji siejama su „stačiokiškumu“ ir „realizmu“, kurie pakeičia lietuvių dainų idealistinį pasaulėvaizdį. Lietuvių dainos pasižymi švelnumu ir gaivumu, tad svetimasis jai motyvas „kaip vyras paskandina nedorą žmoną“ ar kaip mergelė susilaukia kūdikio „su visu tiesioginiu realizmu“, „Vietoj pulko gulbelių, kurios sudrumsčia vandenį, čia atleikia pulkas žąsų...“³⁷ Pritariama dainų leidėjui, kad šio krašto tautosaka yra įdomi medžiaga kultūrų susidūrimo reiškiniams tirti, pripažįstamas rinkinio – pirmojo rimto indėlio į vilnistikos mokslinę literatūrą – aktualumas.

Paribio situacijos išskirtinumą savojo rinkinio pratarmėje apibūdino ir Bieliauskas: „Man, kaip dainos mėgėjui, daugiau rūpėjo užrašyti dainų melodijas, juk ar atgaus kada nors lietuviai Vilniaus kraštą, ar ne, o seneliai išmirs ir nusineš su savimi gražias dainų melodijas, kur lietuviai susiduria su slaviškomis tautomis, kur žmonių materialinė būklė skurdesnė už žemaičių ir suvalkiečių, čia ir papročiai žmonių šiek tiek kitoki, kita kultūra žemaičių, kita vilniečių“. Melodijų pobūdį nulėmusi ir gamta: „Miškai, vandenys, kalnai, karas, vargas, – visa tai veikia mūsų žmones ir tuo pačiu atsiliepia į mūsų dainų melodijų charakterį“³⁸.

Dar kartelį galima atsigręžti į Pociaus svarstymus: visais atvejais, kai folkloras pasitelkiamas nacionaliniam identitetui formuoti, svarbi pastanga konstatuoti tęstinumą – įsivaizduojamą ar tikrą ryšį su kažkokia praeitimi. Šis

siekis siejamas su pasirinkimu, ką pateikti publikai kaip autentišką folklorą, „užmegzti ryšius su praeitimi per folklorą taip, kad tam tikra folkloro rūšis taptų visos kultūros simboliu“. Tyrinėtojas konstatuoja kelias nacionaliniais simboliais galinčių tapti folkloro tekstų pasirinkimo galimybes: gali būti atsigręžiama į tam tikrą laikotarpį, kuris suvokiamas kaip mitinė pradžia; gali būti pasirenkami tam tikri personažai, kaip kurio nors šlovingo kultūros ar istorijos tarpsnio herojai; taip pat nacionalinei tapatybei kurti gali būti pasirenkami konkretūs tautosakos žanrai ar tekstai, papročiai ar muzikos stiliai³⁹. Lietuviška medžiaga atstovautų trečiajai galimybei – skelbiamos (o iš dalies ir užrašinėjamos) medžiagos atranka gali būti aptariama kaip formuojanti tam tikrą tradicijos kanoną.

Ar iš dalies dėl šios atrankos suformuotas Vilniaus krašto tautosakos vaizdas gali būti suvokiamas kaip simbolinės šio krašto gyventojų tapatybės įspaudas, pamatinis tekstas, su kuriuo galėtų būti tapatinamasi? Iš dalies taip. Simbolinę prasmę turi šio okupuoto krašto lietuviškumo vizija, nulemta ir sąmoningos užrašomų bei skelbiamų tekstų atrankos. Nuo pat LMD veiklos Vilniaus krašto tautosakos rinkimas ir tyrinėjimas iš esmės buvo suvokiamas kaip gynybinis – siekiant paliudyti šio krašto lietuvių etninę tradiciją, juntant jos spartesnę nei bet kur kitur nykimą ir naikinimą. Nuo pat pirmųjų rinkinių atsirenkant publikavimo (ir užrašymo?) vertą medžiagą – tik gražiausius, meniškiausius tekstus. Ši nuostata, taip pat politinės ir istorinės aplinkybės nebuvo palankios kitakalbei tradicijai fiksuoti.

³⁷ Augaitytė, 249.

³⁸ Pocius, <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/bif/bif1/pocius.html>

³⁹ Ten pat, <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/bif/bif1/pocius.html>

Paribio regionuose jau seniai gyvavusios įvairiakalbės tradicijos pavyzdžiai dar nebuvo aktualūs. Ji dokumentuota kur kas vėliau, nors iki šiol išlieka mažai tyrinėta. Iki šiol folkloristų dėmesys buvo sutelktas į Rytų Lietuvos lietuvių tradicinį palikimą, tyrinėtojų pastebėjimu, neretai įvairiakalbiame kontekste užsikonservavusį labai archajiškoms formomis.

Tai negalėtų būti suvokta kaip priekaištas. Pasak Pociaus, panaudojant folklorą tautinei tapatybei formuoti, reikia dirbti su ta medžiaga, kurią konkretūs žmonės konkrečiu momentu suvokia kaip tikrą ir autentišką. Nesvarbu, kokio ji amžiaus, egzistuoja seniai ar santykinai trumpą laiką. Taip pat nesvarbu, ar tai iš tiesų protėvių palikimas. Kai tekstai suvokiami kaip konkrečios grupės skiriamasis požymis, jų simbolinė prasmė išauga.

Antra vertus, pastebima, kad sąmoningai konstruojant tapatybę dažniausiai dalyvauja ne akademinio pasaulio atstovai, o politikai, kuriantys ideologijas, ir, svarbiausia, menininkai, kuriems tautosaka teikia esminių impulsų, virsta telkiančiais vaizdiniais ar simboliais⁴⁰.

Įvairiakalbė Vilniaus krašto tautosaka

Vilniaus krašto lenkiškuoju, gudiškuoju ir rusiškuoju folkloru nuosekliau pradėta domėtis tik pastaraisiais dešimtmečiais. Nėra daug duomenų ir apie dvikalbį ar trikalbį folkloro repertuarą. Tačiau kalbininkai konstatuoja, kada atsiranda dvikalbystė ar net trikalbystės situacija Vilniaus krašte – kai vienoje šeimoje kalbama dviem, o kai kuriais atvejais jau ir trimis skirtingomis kalbomis.

⁴⁰ Augaitytė, 253.

Galimybė pasirinkti, kokia kalba dainuoti, ir sugebėjimas čia pat persiorientuoti – pakeisti kalbą ir repertuarą – fiksuojamas 4-ajame dešimtmetyje.

Kunigo Bieliausko dienoraščiuose yra žinių apie liaudies dainų pateikėjų gyvenimą, dainų rinkimo aplinkybes, tautosaką renkančių žmonių santykį su gyvąja to meto tradicija ir ne lietuviškais Vilniaus krašto tekstais. Jis pats ieškojo dainininkių, jas lankydavo ar šios į Vilnių atvažiuodavo, užrašinėjo daugiausia melodijas, žodžių nespėdavo... Dienoraštyje užsimenama ir apie apeigines gudiškas dainas, lietuvių dainuotas per vestuves prie Dieveniškų: „Pradėjo dainuoti, iš vestuvinių pyragų, saldinių vilioti. Ir žinot kokia kalba dainavo? Gudiška! Kunigui pasipiktinus – užtraukė „Lietuva, tėvyne mūsų“ (...) Visą likusį laiką dainavo lietuviškas dainas, kad ir ne vestuvines“⁴¹. Paradoksalu, kad *Tautiška giesmė* tapo geidžiamą lietuvišką tapatybę patvirtinančiu tekstu, bet lietuviškos dainos tarsi negali atstoti dainuotų gudiškųjų – vestuvinių, apeiginių. Nedidelė pastaba, bet netiesiogiai liudijanti senosios – apeiginės tradicijos gudiškąjį variantą. Tad, galima spėti, lietuviškasis repertuaras dengia lokalųjį, su kuriuo tapatin-tis kunigo akivaizdoje nebedera. Rūpindamasis „sulaikyti veržimąsi gudiškų dainų į mūsų liaudį“, Bieliauskas ketino surengti dainininkams Vilniuje dainų kursus.

Daugiau tokių liudijimų iš pirmųjų lūpų publikuota XX a. antrojoje pusėje. Apie tai praneša patys pateikėjai ir jų pastabos kartais įrašomos ir rankraštiniuose rinkiniuose. Pavyzdžiui, liudijimas iš Dieveniškų: „(...) A. But-

⁴¹ Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Tautosakos archyvas (toliau LLTI TA), V. Barauskienės sudarytas rankraštis LTR 3797, p. 6–7.

rimienė pamena, kad lenkų laikais draudė dainuoti, kalbėti lietuviškai. Žmonės, bijodami persekiojimo, turėjo taikytis, tačiau nesulenkęjo, o greičiau priėmė baltarusių kalbą. Tačiau gana savotiškai. Pavyzdžiui, per vakarones dainuodavo lietuviškai, todėl ir Advento, meilės, karinės dainos, žaidimai bei pritarimai šokiams išliko iki šiol. Per talkas ir laukuose dainuodavo baltarusiškai, todėl darbo ir kitos dainos žinomos čia tik baltarusių kalba⁴². Kitame rankraštyje: „pjudami rugius, per vestuves, daugiausia dainuodavę baltarusiškai“⁴³.

1996 m. duomenys: „B. Masiukevičienė iš Grybiškių sako, kad močiutė dainavo tik lietuviškai, o mama jau mokėjo daug gudiškų dainų“⁴⁴. Ekspedicijos dalyvių pabrėžta, kad daugelis pasakų jau buvo sekama gudiškai, o kai kurios pateikėjos pastebėjo, kad anksčiau mokėjusios pasakas sekti net keliomis kalbomis. Liko įprotis net ir dabar per šventes, vaišes daugiau dainuoti gudiškai⁴⁵.

Šiuos pastebėjimus sukaupusios jaunos Šalčininkų krašto tautosakos tyrinėtojos išvada taikli: istoriškai susiklosčiusi savita tautinė ir kalbinė situacija tiesiog verčia tautosaką, gyvuojančią šiame krašte, kaupti ne vien lietuvių, bet įvairiomis kalbomis. Tai leistų susidaryti kur kas išsamesnį šio krašto folklorinės tradicijos vaizdą.

Laiką pralenkusi paskata pažvelgti į Vėliaus krašte arba jo paribuose susiformavusią įvairiakalbę folkloro situaciją buvo Basanavičiaus spaudoje paskelbta 1914 metų iniciatyva, pasiekusi Lietuvą iš Leipcigo, matyt,

⁴² LLTI TA, N. Vėliaus ir N. Kazėnaitės tautosakos rankraštis iš Poškonių kaimo – LTR 3796.

⁴³ LLTI TA, LRT 6447, 3.

⁴⁴ LLTI TA, LRT 6447.

⁴⁵ G. Lašakevičienė, *Šalčininkų kraštas: istorija, kalba, papročiai ir tautosaka*, magistro darbas, VU, 2000, vadovė B. Stundžienė.

Augusto Leskieno rūpesčiu: Juozo Aleksandro Jablonovskio, Naugarduko vaivados, 1768 m. įsteigta draugija *Societas Jablonoviana* paskelbė premijas už įvairius mokslo veikalus. Filologijos skyriaus tema – „Santykiai lietuvių dainų su latvių, gudų ir lenkų dainomis“: „Draugija prie šito išreiškia norą, kad būtų iširta, kiek lietuvių dainos savo motyvais ir forma turi panašumo į anų tautų dainas, ypač reikia pažymėti, kokios lietuvių dainos esančios nuo gudų ir lenkų paimtos“⁴⁶.

Tad šio krašto folkloras įdomus įvairiausiai aspektais: kaip kelių kultūrinių tradicijų sąveikos laukas, kaip regionas, kuriame tie patys tekstai gali gyvuoti dviem ar net trimis kalbomis, antra vertus, lietuviškoji ir slaviškoji tradicija yra patyrusi abipusį poveikį.

Be abejonės, išsamūs šio krašto gyventojų tapatybės, kultūrinės savivokos tyrimai įmanomi tik turint prieš akis visus vienam ar kitam regione užrašytus tekstus – tautosaką ar tarmių tyrimams rinktą medžiagą, istorinius šaltinius, gyventojų surašymų duomenis, etc.

Išvados

Folkloristams Rytų Lietuva visuomet buvo ypatingas kraštas dėl tik jame išlikusių unikalių archajiškų tautosakos formų. Nemažai kalendorinio folkloro rūšių ir dainų tipų išliko tik šioje Lietuvos dalyje, čia gyvavo lietuvių baladės arba pasakojamosios dainos, užrašyta unikalių tikėjimų, burtų ir maldelių, nemažai pasakų su dainuojamaisiais intarpais. Norbertas Vėlius yra aptaręs Rytų Lietuvos regiono archajiškosios pasaulėjautos kaip „dangiškios“, susijusios su dangiškąja sfera ir dangiš-

⁴⁶ „Premija už lietuvių dainų tyrinėjimą“, Jonas Basanavičius, *Raštai* 2, 2004, 161.

kaisiais dievais, ypatybes, o tai leistų kelti klausimą ir apie visą regioną vienijusius vaizdinius, bet akivaizdu, kad aptariamam laikotarpiui jie nebuvo aktualizuoti kaip telkiantys ar grindžiantys šio krašto gyventojų tapatybę.

Be abejonės, Vilniaus krašto lietuvių tautosakos tyrinėjimui šiandien itin aktualus jos kontekstas – visas įvairiakalbis folkloras, sociolingvistinė krašto situacija ir jo „mitologija“. Nepaisant to, kad Rytų Lietuvoje etnosai ir kalbos maišėsi kur kas anksčiau, nei buvo pradėtas rinkti folkloras, lietuviškosios tradicijos akcentavimas turėjo akivaizdžias priežastis – tau-

tosakos tekstai užrašinėti kaip nykstančios kalbos, tarmių pavyzdžiai, taigi konkretaus etnoso palikimas. Nykimo, o vėliau ir politinės agresijos akivaizdoje imtasi gelbėjimo akcijos.

Be abejonės, Rytų Lietuva nusipelno kompleksinio jos paveldo tyrinėjimo etapo, kuriame būtų svarstoma ir regioninės, lokalsios kultūrinės tapatybės.

Geriau suvokti, kiek šis kraštas iš tiesų yra ištirtas, padėtų ne tik tautosakos rinkinių, bet ir įvairiu metu skirtingų institucijų rengtų kompleksinių, tautosakos, kalbinių ekspedicijų medžiagos sutelkimas vienoje saugykloje.

VILNIUS REGION FOLKLORE AS AN INHERENT PART OF THE NATIONAL IDENTITY

Saulė Matulevičienė

Summary

The article focuses on the movement at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries that manifested itself in the collecting, researching and publishing of Vilnius Region folklore. Saulė Matulevičienė speculates as to what degree this activity can be associated with conscious efforts to define and consolidate the limits of the historical and cultural identity of the population of this Region. She also questions what, if any, ideological motivations this activity might have had.

The discussion of the current affairs of the Vilnius Region is done in the background of more generalised reflections such as what role is attributed to the folklore when the symbols of the identity of a certain community are consciously brought forward or even created anew; which folklore text and how they gain symbolical significance and thus help to bring a community together. At the end of 19th century, linguistically diverse folklore texts of the Vilnius Region were written down and published and neither the ethnic background of their presenters nor the

language of the actual texts were considered as important and distinguishing aspects of identity of the population of the Region.

As of the establishment of the Lithuanian Society of Science at the beginning of the 20th century, the Lithuanian character of the Region was being promoted as a reaction to a rapid decline and intense extermination of the ethnic Lithuanian population. Thus, collecting and researching of the folklore develops a defensive character. Manuscript collections of the time reflect a diverse living tradition covering different stylistic modes attributed to different points in time. The selection of texts published in the folklore collections of the time becomes not only the symbolic consolidation of the Lithuanian identity of the inhabitants of the Vilnius Region, but also contributes to the construction of this identity.

The political and historical circumstances of the 20th century did not favour the documentation of the old multilingual traditions present at the border regions. They were documented a lot later and have so far been little researched.

Gauta 2005 12 21

Priimta publikuoti 2006 09 18

Autorės adresas:
Lietuvių literatūros katedra
Vilniaus universitetas
Universiteto g. 5
LT-01513 Vilnius
El. paštas: saule@super.lt